

PAPER DETAILS

TITLE: Tuvalden Firlayan Performans Sanatçıları :Viyana Aksiyonistleri

AUTHORS: Oktay EMRE

PAGES: 14-19

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213778>

Tuvalden Fırlayan Performans Sanatçıları: Viyana Aksiyonistleri

Oktay EMRE*

Özet

1900'lerin ilk yarısında uç veren ve ikinci yarısında Viyana Aksiyonistleri ile birlikte umulmadık noktalara ulaşan Performans Sanatı, Fütürizm, Dadaizm, Sürrealizm gibi avangart akımların içerisinde kavramsal sanatın bir uzantısı veya kolu olarak var olur. 1960'lara gelindiğinde ise Performans Sanatı, bedensel ve zihinsel sınırları zorlayan bir yapıya bürünür.

1900'lerin ilk yarısında tuvalin üzerindeki imgenin parçalanışı ve figürün tuvalden atılışı, canlı bedenlerin birer görsel ve eylemci olarak izleyicinin karşısına çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle hem sanatçının malzemesi hem de malzemenin olanakları doğrultusunda sanatçının kendini ve dünyayı yorumlayış biçimi değişmiştir.

1. Dünya "Sömürü" Savaşının etkileri, 2. Dünya "Sömürü" Savaşına tanıklık etmek ve diktatör rejimlere maruz kalmak, bir yandan sanatta malzemenin değişmesini zorunlu kılarken öte yandan "şiddet" olgusunun öne çıkmasına neden olmuştur. Performans Sanatında ise bu değişimin izlenebileceği en keskin ve sert sanatçılar; Hermann Nitsch, Otto Müehl, Günter Brus ve Rudolf Schwarzkogler'den oluşan Viyana Aksiyonistleri'dir.

Eylemlerinde ölü balık, ölü tavuk, jilet, sargı bezi, ampul, şırınga gibi nesnelerle yetinmeyip sahnede hayvanları canlı canlı kesip eylemlerinin parçası haline getiren Viyana Aksiyonistleri, son aşamada ise kendi bedenlerine zarar vermişlerdir. Dolayısıyla Viyana Aksiyonistleri her ne kadar seyirciye katharsis yaşatmak istemiş olsalar da bir süre sonra şiddetin malzemesine dönüşmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Viyana Aksiyonistleri, Performans Sanatı, Şiddet, Hermann Nitsch, Otto Müehl

Performans Artists Popping Out Of Canvas: Viennese Actionists

Abstract

Performing Art, pointing at the first half of 1900s and reaching unexpected stages together with Viennese Actionists at the second half of it, have existed as a branch or prolongation of conceptual art within avant-garde movement such as Futurism, Dadaism and Surrealism. However, when the time comes 1960s, Performance Art have played the role of a structure compelling to physical and intellectual boundary.

That the image, which is on toile, breaks up with and the figure withdraws from have brought forth to confront animate bodies as each virtual and activist at the first half of 1900s. Thus the artist's execution of the earth and themselves has changed in the direction of materials facilities and material of artist alike.

Effects of First World Exploitation War, witnessing Second World Exploitation and exposing dictator regimes have obliged on one hand changing of materials in art, on the other hand it has caused to become prominent fact of 'violence'. As for that in Performance Art, sharpest and severest artists whose alteration are Viennese Actionists composed of Hermann Nitsch, Otto Müehl, Günter Brus ve Rudolf Schwarzkogler.

Viennese Actionists not only have used dead fish, dead chicken, razor, gauze, lamp, syringe on their action, but they also have made the animals a piece of their action by slaying them. Viennese Actionists, at the final stage, have self-harmed. Consequently, although Viennese Actionists have wanted to carry on catharsis to the audiences, they have turned into the material of violence after a while.

Keywords: Viennese Actionists, Performing Art, Violence, Hermann Nitsch, Otto Müehl

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne Sanatları YL, İzmir. ktyemre@gmail.com

1900'lerin ilk yarısında baş gösteren avant-gart yönelim ve akımlarla birlikte tuval üzerindeki imgenin parçalanışına, ardından figürün tuvalden atılışına şahitlik edilmiştir. Picasso tuval üzerindeki biçimi parçalamış, Maleviç ve Rodçenko biçimi saflaştırmış, böylelikle de; "tek renkten ibaret dümdüz boyanmış bir mekân olarak kalan tuvalde parçalanacak imge kalmamış, tuvalin kendisi başlı başına bir imge olmuş[tur]. Bu imgeyi de "mekan kavramı" isimli eseriyle Fontana parçalamıştır (Yılmaz, 2013, 15). Maleviç ve Rodçenko resmi tüm yabancı öğelerden arındırıp 'içeriksizleştirmek', 'resmi sıfır noktasına taşımak' isterken, Viyana Aksiyonistleri tuvalden fırlarcasına izleyicinin karşısına çıkmış ve performanslarıyla izleyiciyi sarsmışlardır. Bu gelişmeyle birlikte; "Sanatçının bedeni yapıtın hem nesnesi hem de öznesi haline gelmiş" (Carlson, 2013, 157) ve izleyici, karşısında cansız bir görsel veya imge ile değil direkt olarak canlı bir vücutla baş başa kalmıştır.

1950 sonrası kendi başına bir tür olarak kabul edilen ve Fütürizm, Dadaizm, Sürrealizm gibi avant-gart akımların içerisinde kavramsal sanatın bir kolu olarak var olup gelişen Performans Sanatı, 1960'lardan itibaren düzenlenen gösterilerde bedensel ve zihinsel sınırların, alışıldık yapıların dışına çıkmaya çalışmıştır.

Bedenler üzerine boyalar dökülerek -yanıl-sama yaratsa da- kanlı görüntüler oluşturulmuş, etkinlik alanında hayvanlar katledilmiş, sanatçılar kendi bedenlerine zarar vermiş ve izleyiciye katarsis (katharsis) yaşatmak istenmiştir.

Bedenin bir gösteri malzemesi olarak izleyiciye sunulduğu Performans Sanatında 1960'lı yıllar, "şiddet" kavramıyla karşılık bulmuştur. 2. Dünya "Sömürü" Savaşı, diktatör yöneticilerin halkın yaşam alanlarına sirayet eden uygulamaları, Viyana Aksiyonistleri'nde olduğu gibi dönemin diğer sanatçıları da çoğunlukla "şiddet" olgusu üzerinden (yaşam ve ölüm iç-güdüünün kaotik yapısında) "acı" kavramıyla karşılık bulmuş ve dramatize edilmiştir. Viyana Aksiyonistleri'nden Hermann Nitsch (d.1938), Otto Müehl (1925-2013), Günter Brus (d. 1938) ve Rudolf Schwarzkogler (1940-1969) düzenledikleri gösterilerde şiddeti o kadar çıplaklaştırmışlardır ki kimisi gösterisinde bir domuzun bağırsaklarını çıkarmış, kimisi boya-

lardan bir cehennem yaratmıştır.

Viyana Aksiyonistleri şiddet olgusuyla hem içerisinde bulundukları durumu yorumlamış, hem de insanlara bulundukları durumu göstermeyi amaçlamışlardır ve oldukça çarpıcı bir etkiye sahip olan şiddet, sanatçıların o dönem üsluplarını oluşturmalarında başat öğe olmuştur. Şiddet böylece toplumsal vahşeti görünür kılmak ve sanatın rehabilite edilmesinin önünde durmak amacıyla Viyana Aksiyonistleri'nin çalışmalarında kendisine özel bir alan yaratmıştır (Yılmaz, 2013, 16). Çünkü; vahşet gözümüzün önündedir ve sanatı rehabilite ederek onu şiddet olgusundan ayırmak gereksizdir.

Mehmet Yılmaz'ın "Modernizmden Post-modernizme Sanat" adlı kitabında işaret ettiği üzere hortlayan figür kendini ifade edebilmenin başka bir yolunu bulmuş ve seyircinin karşısına çıkmıştı. Yılmaz'ın dilinden aktaracak olursak:

"Tuval, figürün hem cenneti, hem cehennemiydi. Peki ama şimdi nerede yaşayacaktı; kendini nerede ve nasıl gösterecekti? Görünmek zorundaydı; var olabilmesi için birilerinin onu görmesi gerekiyordu. Sonunda bir yolunu buldu figür: Hortladı ve seyircinin karşısına çıktı. Binlerce yıldır kılıktan kılığa sokulduğu, parçalandığı yetmezmiş gibi, bir de ebedi mekânından kovulup görünmezliğe mahkûm edilirse, olacağı buydu işte!" (Yılmaz, 2005, 266).

Bu "çağdaş hortlak"lardan biri olan Otto Müehl, 1960 yılında Gunter Brus ve Alfons Schilling ile ertesi yıl da Hermann Nitsch ile tanışır ve birlikte ilk performanslarını gerçekleştirmeyi kararlaştırırlar. Müehl, "Fest des psycho-physischen Naturalismus" adlı eyleminden sonra on dört gün hapis cezası alır. Bu eylemde pencereden aşağı marmelat ve un dolu bir mutfak dolabı atar. 1968'de Gunter Brus, Otto Müehl ve Oswald Wiener'in birlikte Viyana Üniversitesi'nde gerçekleştirdikleri "Kunst und Revolution" adlı eylemlerinin ardından da iki ay hapis cezasına çarptırılır. Brus, 1970-80 arası Viyana'da, özgür cinsellik, ortak mülkiyet, çocukların toplu eğitim ilkelerine dayalı Praterstrasse adında bir komün kurar. Daha sonra AAO (Eylemler Analitik Örgütü) olarak bilinen komünü 1973 yılında Friedrichshof'a taşır. Toplumsal ahlaka karşı suç işlediği gerekçesiyle 1991-97 arası yeniden hapis yatar. 2000'li yıllarda ise daha çok elektronik ortamda çizimler yapar (<http://www.archivesmuehl.org/bioen.html>).

Resim 1. Otto Muehl / Mondrian Boogie Woogie.

Resim 2. Otto Muehl / Noir Orange.

Bir diğer eylemci de ressam ve film yapımcısı olan Gunter Brus'dır. Brus, 1957-60 arası Viyana Akademisi'nde grafik sanatı okur. Gunter Brus, Muehl, Nitsch ve Schwarzkogler ile birlikte Viyana Aksiyonistleri grubunun kurucu üyesi olur. 1966'da Muehl ile birlikte performanslar yapar. Brus, çalışmalarında daha çok pislikle ilgili dürtülere dokunmak ister ve eylemlerinin çoğunu çıplak olarak gerçekleştirir. Brus'ın estetik anlayışı da diğer eylemci arkadaşları gibi aykırı bir noktada durur. Özellikle Brus, çirkin olanın estetiğini oluşturmaya çalışır.

Resim 3. Gunter Brus / Vienna Walk, 1965.

Resim 4. Gunter Brus / Vienna Walk, 1965.

Brus'ın en önemli çalışması "Orgien, Mysterien, Theater" adı altında müzik ve alkol eşliğinde gerçekleştirdiği çeşitli büyükbaş hayvanların kesildiği, günlerce süren ritüel törenlerdir (Akalin, 2005, 43).

Rudolf Schwarzkogler ise vücudunu kavramsal bir sanat nesnesi olarak kullanırken, gösterilerinde sargı bezi, ölü balık ve tavuk, ampul, jilet, şırınga gibi nesneler kullanmıştır. 1969'da intihar eden Schwarzkogler'in çalışmalarında dünyaya ve insana dair umutsuzluk ağır basar (Seymen, 2010).

Resim 5. Rudolf Schwarzkogler / 3rd Action 1965.

Dünyanın birçok ülkesinde açtığı sergiler ve performanslarıyla tanınan Hermann Nitsch de diğer eylemciler gibi ruhun ve bedenin tüm ilkel tabulardan arınması gerektiğini düşünür.

Resim 6. Rudolf Schwarzkogler / Poured Painting 1963.

1960'larda koyu boyalar, meyveler, kan ve hayvan kavruları kullanarak gerçekleştirdiği teatral aksiyonlarına müzik, dans ve paganist ritüeller eşlik etmiştir. Hristiyanlığın kutsal tasvir ve sembollerine göndermelerde de bulunan Nitsch, kimi zaman aralıksız altı gün kadar süren çalışmalarında izleyicilere katarsis (katharsis) yaşatır ve ilkelliğin kendisini göstermeye çalışır. Bunun içindir ki kullanılan nesneler, kan ve kavrular hayat kadar gerçektir.

1960'ların başında Avusturya'da gaz odalarına, faşizme ve geçerliliğini yitirdiğini düşündükleri klasik sanat anlayışına karşı var olan Viyana Aksiyonistleri'nin önemli temsilcilerinden olan Nitsch, Müehl, Brus ve Schwarzkogler ile birlikte çalışmalarına aktardıkları şiddeti bir dile, üsluba dönüştürür.

Resim 7. Hermann Nitsch / Mysterien Theater 1998.

Dini formları yeniden yorumlayan Nitsch, bedeni merkeze koyduğu çalışmalarında izleyicilerin kimliklerinden arınarak kendilerini bul-

malarını sağlamak istemiş ama katlettiği hayvanları birer nesne konumuna koymuştur.

İzleyiciyi tiksindiren, iğrendiren birçok çalışmanın sahibi Nitsch ve diğer eylemcilerin amacı izleyiciyi sadece tiksindirmek değil, yaşam ile ölüm arasındaki eşiğe dokunmaktır. Bu amaç doğrultusunda seçilen malzeme de sanatçıların canlı varlıklara, en sonunda da kendilerine yönelmelerine neden olmuştur.

Resim 8. Hermann Nitsch / Mysterien Theater 1998.

Hermann Nitsch ve diğer eylemcilere göre sanat yüceltilmesi gereken bir şey değil, aksine yaşamın kendisidir. Et, kan, dışkı, ölü balık, ölü tavuk, jilet, şırınga vb. nesneler nasıl ki yaşamın her anında karşımızdadır; o halde sanatın da içinde gündelik yaşamda konumlandıkları gibi konumlanmalıdırlar.

Nitsch'in 1998 yılında gerçekleştirdiği Mysterien Theater (Gizemli Âlem Tiyatrosu) performansında seyirci kendisini neyin beklediğini bilmemektedir. Kalabalık neşeli bir müzik eşliğinde beklerken, neşeli müzik klasik müziğe dönüşür ve klasik müzik yerini kiliseden gelen kasvetli müziğe bırakır. Kilise organı çalan Hermann Nitsch'tir. Ayin başlamaktadır. Kamera izleyiciyi kaledeki odalardan birine götürür. İzleyiciler beyaz örtülü masa etrafında otururken müzik gürültülü bir hal alır. Sessizlik olur ve ardından beyaz giyimli üç erkek, kumaşın etrafında baş aşağı çarmıha gerilmiş olan kuzuya yaklaşır. Ortadaki adam cüppesini çıkarır ve Nitsch, adamın sırtından aşağı birkaç bardak kuzu kanı döker. Adamın gözleri bağlanır ve seyircinin arasına gider. Nitsch bu kez adama

içmesi için bir bardak kuzu kanı uzatır (<http://www.occupyforanimals.org/hermann-nitsch.html>). Çıplak erkek çarmıhtaki kuzu gibi kollarını iki yana açar ve yere yatar. Cinsel organının üzerine bağırsak yerleştirilir. Ardından Hermann Nitsch adamın üzerine kovayla kan döker ve içmesi için yeniden bir bardak kan uzatır. Ardından adamın vücudunu ovar. Adam sedye üzerinde uzaklaştırılır, gürültü biter ve keman çalmaya başlar. Son olarak tef ve davul eşliğinde bağırsak üzerinde dans edilir ve eylemciler düşmemek için yukarıdan sarkıtılmış olan iplere tutunurlar (http://www.dilekkutuzli.com/hermann_nitsch_t.html).

Oldukça teatral bir gösteri olan bu performansa kanın, vahşetin ve şiddetin gösterisi de denilebilir. Viyana Aksiyonistleri'nin "şiddet-i böylesine sıradan bir ritüelle dönüştürmelerindeki etken, kuşkusuz yaşadıkları dönemde insan idesinin şiddetle zedelenmiş olmasıdır. Adolf Hitler, Josef Stalin, Benito Mussolini faşizmi ile 1. ve 2. Dünya Sömürü Savaşlarında kan gölüne dönmüş olan dünyanın sanatçının dünyasında yarattığı etkiler farklı akımlarla, farklı üslup ve biçemlerle kendisini göstermiştir.

Sanatçının kendini ifade edebilmek için geleneksel sanat anlayışının karşısına şiddet olgusunu çıkarması ve ilk aşamada bu anlayışa saldırması şüphesiz değişen yaşam koşulları ve insan idesinin zarar görmesiyle ilişkilendirilebilir. Öte yandan 1. Dünya "Sömürü" Savaşının etkilerinin sürdüğü yıllarda dünyaya gelmiş olan Viyana Aksiyonistleri'nin tümü küçük yaşlarda babasız kalmış, dolayısıyla iktidarı üreten aile kurumunda yetişmemiştir. Bu da çalışmalarında uç örnekler vermiş olan sanatçıların varoluşlarında, yaratıcılıklarında, dünya, yaşam ve ölümle kurdukları ilişkide karşılık bulmuştur. Örneğin Nitsch, yaptığı ritüellerde öldürülen hayvanın bağırsaklarını cinsel organın üzerine koymuş, üzerinde zıplamış ve hayvanın kanıyla bir bedeni ovmuştur. Nitsch'in bu eylemi, insanın ölümle kurulu mecburi ilişkisinin tiksindirici, korkutucu yapısıyla ilişkili gibidir.

Rudolf Schwarzkogler'in çalışmalarında kullandığı ölü balık ve tavuklar, Otto Müehl'in yer verdiği çıplaklık, Gunter Brus ve Herman Nitsch'in kullandığı hayvanlar iktidara vermek istenilen cevabın maalesef araçları olmuştur. Mehmet Yılmaz'ın deyimiyle; "Çağdaş

Hortlaklar" cinselliğe, kutsal sayılan değerlere ve klasik sanat anlayışına dokunup eleştiren çalışmalar yaparken toplumsal yapının iktidarına açtıkları savaşta kanı kullanmayı da mübah saymışlardır.

Toplumsal yapının dogmatik normlarına göndermelerde bulunan, onu reddeden, alışlagelmiş sanat anlayışını bozan Viyana Aksiyonistleri, aynı zamanda günümüz sanat anlayışının oluşmasına da katkıda bulunmuş ve sanatın malzemesinin değişmesine ön ayak olmuştur.

Kendinden sonra gelen birçok postmodern sanatçıyı etkilemiş olan Viyana Aksiyonistleri'ni özel kılan en önemli etkenlerden biri bilinçdışı cesaretleridir. Çünkü Viyana Aksiyonistleri'nden etkilenen sanatçılar onlar kadar ölçsüz ve gizemli değillerdir. Donald Kuspit'in de değindiği üzere, postmodern sanatçılar Viyana Aksiyonistleri'nin bilinçdışı cesaretlerini ortaya koyup yaşamın duygusal gerçekliğini göstermekte başarısızdırlar (Kuspit, 2006, 142).

Viyana Aksiyonistleri'nin performansları, arındırıcı ve çağrışım gücü yüksek çalışmalardır. Teatral bir yapısı da olan çok katmanlı bu çalışmalarda eylemin planlı olduğu söylenemez. Ayrıca bilinçdışı sürprizler barındıran bu gösteriler, bilinçli bir şekilde bilinçdışında gezinirler. Kendilerinden sonraki sanatçıların birçoğu ise bunu bir oyuna dönüştürüp oynuyormuş gibi yapmaktan ziyade resmen oynuyormuş gibi yapmayı oynamış ve her şeyin içini boşaltmaya çalışmışlardır.

Düzenledikleri gösterilerde bedensel ve zihinsel sınırların, alışıldık yapıların dışına çıkmaya çalışan performans sanatçıları, bedenler üzerine boyalar dökerek -yanılsama yaratsa da- kanlı görüntüler oluşturulmuş, etkinlik alanında hayvanları katletmiş, kendi bedenlerine zarar vermiş ve izleyiciye katarsis (katharsis) yaşatmak istemiştir. Bu katarsisle birlikte performans sanatçıları bilinçli bir şekilde bilinçdışında gezinmeye çalışmış, görünür kıldıkları vahşetle birlikte izleyicinin karşısına barbarlığı taşımış, onunla yüzleşmesini istemiştir.

Şiddeti sıradanlıktan kurtarmak ve otoriter rejimin birey üzerindeki etkisini gösterebilmek için 'mazoşizmi performans ve resimlerinde' birer üslup haline getirmiş, bilinçdışı cesaretlerini sergilemeleri açısından oldukça başarılı olmuş olan Viyana Aksiyonistleri'nin bu başarısının

nedeni, sanatçıların yaşam ile ölüm arasında kurdukları ontolojik bağdır. Viyana Aksiyonistleri'ne göre yaşam ve ölüm arasındaki ontolojik bağ birbirinden ayrı değildir. Çünkü onlara göre yaşam vardır ve yaşam yoktur veya yaşam vardır ve ölüm vardır.

Viyana Aksiyonistleri'ne göre yaşam vardır ve yaşam yoktur; çünkü var olan yaşam yok olmaktan ayrı değildir. Öte yandan yaşam vardır ve ölüm vardır; çünkü var olan yaşam ölümden ayrı değildir. Bundan dolayıdır ki bilinç dışında gezintiye çıkan sanatçıların nesneleri ve nesneleştirdikleri şeyler, yaşam ve ölümden ayrı olmayan şeylerdir -sargı bezi, ölü balık, tavuk, ampul, jilet, şırınga, et, kan, dışkı, ölü balık, ölü tavuk, jilet, şırınga, klasik müzik, beyaz kostümler, bağırsaklar, cinsellik- ve şiddet tüm bu nesne ve nesneleştirilmiş şeylerle birlikte yaşam ve ölümden ayrı değildir.

Kaynakça

- Kuspit, D. (2010). Sanatın Sonu. (Çev. Yasemin Tezgiden). İstanbul: Metis Yayınları.
- Atakan, N. (2008). Sanatta Alternatif Arayışlar. İzmir: Karakalem Kitabevi.
- Clark, T. (2011). Sanat ve Propaganda. (Çev. Esin Hoşsucu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Yılmaz, M. (2005). Modernizmden Postmodernizme Sanat. Ankara: Ütopya Yayınevi
- Akalın, E. (2005). "Gunter Bruss ya da Sado-Mazoşist Sanat". rh+sanat Dergisi. Temmuz Ağustos. 20.
- Yılmaz, M. (2013). "Bedenin Gösterisinde Yanılsamadan Gerçek Şiddete -Sanatta Kanlı İçselleştirmeler". İdil Dergisi, Cilt 2, Sayı 10.
- Seymen, E. (2010). Bob Flanagan Örneği Üzerinden Sanatçının Acısının Gerçekliği. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Evren, K., Aydoğan, B. (2008). "Sanatta Disiplinlerarası Bir Yaklaşım: Performans Sanatı". Art-e Dergisi. Sayı 1.
- Carlson, M. (2013). Performans. (Çev. Beliz Güçbilmez). Ankara: Dost Yayınları.

İnternet Kaynakları

- <http://www.archivsmuehl.org/homeen.htm> (15.03.2014)
- <http://www.blouinartinfo.com/artists/30670-gunter-brus> (15.03.2014)
- http://www.dilekkutzli.com/hermann_nitsch_t.html/ (15.03.2014)

Görsel Kaynaklar

- Resim 1. Otto Müehl / Mondrian Boogie Woogie. <http://www.archivsmuehl.org/ep.html> (15.03.2014).
- Resim 2. Otto Müehl / Noir Orange. <http://www.archivsmuehl.org/ep.html/> (15.03.2014).
- Resim 3. Gunter Brus / Vienna Walk, 1965. http://www.museum-joanneum.at/de/neue_galerie/bruseum/werke-in-der-sammlung/wiener-spaziergang/ (15.03.2014).
- Resim 4. Gunter Brus / Vienna Walk, 1965. http://www.museum-joanneum.at/de/neue_galerie/bruseum/werke-in-der-sammlung/wiener-spaziergang/ (15.03.2014).
- Resim 5. Rudolf Schwarzkogler / 3rd Action 1965. <http://www.artnet.com/artwork/424051229/105146/rudolf-schwarzkogler-3-aktion.html> (15 Mart 2014).
- Resim 6. Rudolf Schwarzkogler / Poured Painting 1963. <https://artdone.wordpress.com/tag/gunter-brus/> (15 Mart 2014).
- Resim 7. Hermann Nitsch / Mysterien Theater 1998. <http://www.occupyforanimals.org/hermann-nitsch.html> (15 Mart 2014).
- Resim 8. Hermann Nitsch / Mysterien Theater 1998. <http://www.occupyforanimals.org/hermann-nitsch.html> (15 Mart 2014).